

Birher Nándor

A közösség szabályai

Az ember önértelmezése a modernitás idejére egyre inkább az én-re koncentrált. Ebből is fakad a versengő világképek megjelenése, a nyugtalanság, az egységes célképzet hiánya.

Párhuzamosan azonban a „posztmodern reménytelenségével” megjelenik az emberi kapcsolatokra fókuszáló gondolkodásmód, amelynek alapjai a perszonalizmusnál ill. a különböző hálózatelméleteknél keresendő. Ehhez járul hozzá napjaink technikai fejlődése, amely fizikailag is lehetővé teszi az emberek közti közvetlen és valós idejű kapcsolatot.

Az ember új identitásában egyre nagyobb szerepe lehet a közösségnek. Ezek a közösségek azonban már egyre kevésbé mutatják a klasszikus hierarchikus rendszereződést, sokkal inkább hasonlítanak az eredeti ártatlanság (és naivitás) jegyeit magán viselő világ-családra, semmint egy világosan rendszerezett egészre.

A valóság azonban ennél jóval árnyaltabb. Egyrészt a klasszikus társadalmi intézményekbe vetett bizalom megrendülni látszik (ki hisz ma már az alkotmányok vagy a parlamentek megkérdőjelezhetetlen tekintélyében, ki az, aki még igazságszolgáltatást remél jogszolgáltatás helyett?), másrészt egyre világosabb hogy az új kevésbé hierarchikus rendszerek is kellően hatékonyak, azonban ezeknek a rendszereknek egyelőre nem ismerjük a pontos működési sajátosságait. Nem rendelkezünk a megfelelő fogalmi készlettel ahhoz, hogy leírjuk, hogyan befolyásolják a civilek, a lobbisták, vagy éppen a fogorvosok, óvodások etc. közvetlen módon például a felnőttképzésről szóló törvényt. Nem látjuk világosan, mi köze van a multinacionális cégek által gyártott mosópornak a kedvenc miniszterelnököm karrierjéhez.

A posztmodern „nulla tudat” nem azt állítja, hogy a világ megismerhetetlen kaotikus és reménytelen, hanem azt, hogy a világ komplexebb annál, mint amit mi abból az eddigi modelljeinkkel képesek voltunk leírni. A modellek és mítoszok elpusztítása akár hasznos is lehet. A kérdés csak az, sikerül-e átfogóbban leírni a világunkat?

A világ-gazdaságban a hálózatelmélet kiemelt fontosságú, a hatékonyságot jelentős mértékben növelő eszköz.¹ Mindez azonban még nem jelent meg leírva a társadalom másik „rendszerében” a jogban, ill. a politikában.

Célunk, hogy a jelenlegi jogalkotási-jogalkalmazási-politikai tehetetlenséget azzal magyarázzuk, hogy az élő világ sűrű szövete lassanként beborítja a rég épített hierarchikus szerkezeteket.

1. Tudatos hálózatok a gazdaságban

A klasszikus felfogás szerint az egyes szervezeti egységek (vállalatok, igazgatási egységek etc.) egymástól pontosan elhatárolható, független jól leírható környezetben működő, saját, önálló alkupozícióval rendelkező egységek, amelyek működésüket szükség esetén folyamatosan összehangolják. Ezzel szemben a hálózati felfogás a szervezeti egységeket térben és időben (múltban, jelenben, jövőben) összekapcsolt, közös erőforrásokat használó, komplex kontextusokban elhelyezett valóságoknak tekinti. Ezek az egységek a kapcsolatok sokaságából kirajzolódó, folyamatosan változó alakzatok. Hatékonyságuk a teljes hálózat, ill. a teljes hálózathoz való pozícionáltság fényében értékelhető. A tartós eredményesség mutatója nem egyszerűen a pillanatnyilag birtokolt javakban, hanem a hálózathoz való viszonyban áll.²

Ez a felfogás ezideig inkább csak a gazdasági élet multinacionális szereplőire volt jellemző. Elérkezett azonban az idő, hogy a modellt a társadalom más képződményeire is megkíséreljük alkalmazni.

Hakansson a hálózaton belüli kölcsönhatások öt különböző tényezőjét veszi figyelembe. Ezek közül elsőként említi az **időt**. Megállapítja, hogy a kölcsönhatás nem pillanatnyi esemény, hanem folyamat. A hálózat nem lesz, hanem van, amelybe legfeljebb bekapcsolódni lehet. A múlt adottságai megkerülhetetlenek. Sőt továbblépve megállapítható, hogy gyakran maga a hálózat termeli ki az új szereplőt. A facebook nem jöhetett volna létre, ha a hálózati környezet nem tette volna szükségsszerűvé egy ilyen rendszer megjelenését. Gyakran nem a kölcsönhatásokat irányítják a résztvevők, hanem a résztvevőket hozzák létre a

¹ Hakansson, H., Határtalan hálózatok, Budapest 2010.

² Ezért nagyon nehéz pl. a roma politika, mivel a romák hálózati integráltsága csekély, a forrásallokáció önmagában sosem lehet megoldás.

kölcsönhatások. Mindez igaz a jogalkotásra. A halálbüntetés kikerülése nyugaton a büntető törvénykönyvekből nem azért történt, mert néhány képviselőnek ilyen okos gondolata támadt, hanem azért, mert a közösségi elvárások időben zajló megváltozása kényszerítette ezt ki. A kölcsönhatások történet-függők. A történetben azonban mindig vannak kritikus pontok, amelyek a korábban kialakult kapcsolati mintát látszólag varázsütésre megváltoztatják. A kritikus pontok elemzése közelebb vihet bennünket a kapcsolatok lassú változásainak megértéséhez is. Az ok-okozati viszonyok leginkább a lassú folyamatokban érhetők tetten, a változások viszont általában váratlanul következnek be. 1989-ben senki sem számított a kommunizmus gyors összeomlására. A történészek ma már azonban jól tudják magyarázni, miért is volt szükségszerű ennek a történelmi ténynek a bekövetkezése. A múltban a hálózat változásaiban (a bekövetkezett tény ismeretének fényében, amit a rendszer céljának is nevezhetnénk) jól leírható az a folyamat ami a változáshoz vezetett.³

A kapcsolat szempontjából fontos az időbeli ismétlődés is, azaz a tényleges kommunikációs gyakoriság.

A kölcsönhatások második jelentős tényezője a **kölcsönös függőség**. A kölcsönös függőség kikényszeríti a kölcsönhatást. Az ember arcát gyakorlatilag a fogantatásától kezdve másoktól kapja, másoktól függ. Az individualista gondolkodás ezt a trivialitást gyakran figyelmen kívül hagyja. A kölcsönös függőség alapja részben az imént említett antropológiai adottság, részben pedig az a tény, hogy az erőforrásaink is közösek. Az erőforrásokhoz való hozzáférést a közösségi együttműködés adja. A kölcsönhatás oka az érdek, vagy emelkedettebben fogalmazva az érték. Mindenki az erőforrásokhoz kíván jutni, mégpedig a lehető leghatékonyabb módon. Itt kiderül, hogy az egyéni és a közösségi hatékonyság eltérhet, azonban a valóság az, hogy az egyéni érdekek nem előzhetik meg a közösség érdekeit, mivel az a hatékonyság rovására megy. A másoktól való függés igazából nem korlát, hanem egy tökéletesebb és tartósabb (az egyéni életen túlmutató) rendszer alapja. Pontosán ez jelenik meg a politikában is, az ellenzék vagy a közigazgatási apparátus szerepében. Ha az ellenzék ill. a saját kormányzati kritikai érzék gyenge, könnyen fennáll a diktatúra kialakulásának veszélye. A demokrácia lényege, hogy a kölcsönhatások a közösség számára a lehető legoptimálisabb hozzáférést biztosítják az erőforrásokhoz. Egy kölcsönös függőség nélküli rendszer könnyen instabillá válik. A másik tehát nem a pokol, hanem a túlélés lehetősége.

³ Izgalmas Bozsonyi Károly kutatása, aki egy szocialista vadásztársaság kapcsolati hálóján keresztül mutatja be, hogyan gyengült a szocialista vezetők kapcsolati hálója, ami egyértelműen jelezte az egész rendszer gyengülését is. www.gazdasagetika.hu

A harmadik tényező a kölcsönhatások szempontjából a **viszonylagosság**. A kapcsolat értéke nehezen mérhető önmagában. Egy kapcsolat akkor válik értékessé, ha szerkezeti lyukakat kapcsol egybe, vagy a hálózat olyan részeihez köt hozzá, amelyek a célok megvalósulását szolgálják. A kapcsolat strukturális értéke változó lehet. Hiába ápolunk intenzív kapcsolatot egy barátunkkal, ha – pontosan a barátság megőrzése érdekében – nem kérünk tőle szívességet az erőforrások elérése érdekében. A viszonylagosság felismerése döntő lehet, mivel a kapcsolat csak akkor vezet a cél eléréséhez, ha tisztában vagyunk annak hálózaton belüli elhelyeztettségével is. Éppen ezért az adott kapcsolat értékeléséhez mindig a szélesebb kontextust is figyelembe kell venni. Az egyes kapcsolatok értéke folyamatosan függ más kapcsolatok változó értékeitől. Az imént elmondottak alapján sosem lehetséges egy cselekmény következményeit teljes bizonyossággal meghatározni. Még az olyan stabil kölcsönhatások világában sem mint például a büntető igazságszolgáltatás. Gondoljunk csak bele, - a btk. pontos meghatározásai ellenére is – mennyi minden függ az ügyvédtől, a bíró hangulatától, a közvéleménytől. A viszonylagosság miatt a kapcsolatok világában valószínűségekkel tudunk csak dolgozni. Mindez persze gyakran felveti a „hol itt az igazság” kérdését. Sosem tudhatjuk tehát, hogy egy kapcsolat mit is ér valójában. Ennek bizonyítéka, hogy az eredményesség egyik záloga a kapcsolatok heterogenitása. A másság nem veszély, hanem lehetőség.

A negyedik szempont a kapcsoltság, amit nevezünk inkább **komplexitásnak**. A komplexitásnak a jelentését leginkább Christakisék tárták fel, amikor bizonyították, hogy még az ismerős ismerőse ismerősenek is szignifikáns hatása van az egyén életminőségére. A diadikus kapcsolatok helyett hiperdiadikus viszonyokban kell gondolkodnunk. Természetesen a komplexitás és a viszonylagosság rokon jelenségek. A komplexitás az egyik oka a kapcsolatok viszonylagosságának. Mindez tovább bonyolódik azzal, hogy a komplexitás sem jelenidejű, hanem történeti, illetve megjelenik benne a kölcsönösség is. A probléma komplexitásának megértése napjainkban vált lehetővé a nagy számítási kapacitással rendelkező gépek megjelenésével, továbbá azzal, hogy az egyes kapcsolatok jelenidejűvé és dokumentálhatóvá váltak. A kapcsolataink által hagyott digitális jelek a komplexitás elemzéséhez kiváló adalékot biztosítanak.

Végül ötödikként a **szubjektív értelmezést** kell megneveznünk, mint a kölcsönhatás sajátosságát. Az előző szempontok elsősorban közösségről, a hálózatról magáról szóltak. Ezzel együtt azonban a szubjektivitásnak is nagy szerepe van. Nem véletlenül helyezte középpontban a szubjektumot a modern gondolkodás. Az egyén kapcsolat-képe jellemzően

eltér a teljes kapcsolati rendszerre hatással lévő tényleges kapcsolattól. Az egyén értelmezése mindig reduktív és érzelmi alapú. Természetesen az egyént és az érzelmeit alakítja a kölcsönhatások sokasága, de az egyén maga is hatással van a kapcsolataira. Gyakran olyan sztereotípiákkal dolgozunk, amelyeket magunk is meghaladunk. A politikai retorika és akár a szubjektív tudat szintjén az ellenzék teljességgel kirekesztett, a valóságban azonban kapcsolatok sűrű hálója szövi egybe az érintetteket.

A szubjektivitás komolyan vétele érthetővé teszi, miért kell felkészülni arra, hogy mások is rosszul ítélik meg a helyzetet. A jogalkotás vonatkozásában Rawls ezt az „igazság fátylának” metaforájával írta le. Soha nem tudhatjuk, hogy mikor milyen helyzetbe, szerepbe kerülünk, ezért a lehető legigazságosabb rendszert kell kialakítanunk.

Összegezve megállapítható, hogy a sem az egészséges társadalomban, sem társadalom bármely alrendszerében nincs problémamentesség.⁴ Az állam feladata nem az, hogy megszüntesse a problémákat (vö: diktatúra), hanem, hogy kreatívan kezelje azokat, tanulva a szituációkból. Nincs függetlenség sem. Nem gondolhatja egy állam vagy vezető sem, hogy függetlenítheti magát akár az állampolgáraitól, akár más emberektől, államoktól. Ebből következik, hogy nincs zárt és teljes önellátás sem. Az erőforrások közösek. És nem csak egy államon belül, hanem az egész világon. Ennek a tudattalan folyamata a globalizáció, amelyet vagy megértünk, elfogadunk és alakítunk, vagy elpusztítjuk magunkat, de legalábbis a civilizációnkat. A globalizáció nem egyszerűen azért jött létre, mert lehetővé vált a gyorsabb kapcsolat teremtés (szállítás, kommunikáció, fizetés etc.), hanem azért, mert a hatékonyabb erőforrás felhasználás ezt szükségessé tette. A növekvő specializáció növekvő erőforrás kihasználással járt együtt. A multinacionális vállalatoknak ugyanúgy mint a nemzetállamoknak szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy a szigorú hierarchiák helyett a saját struktúrájukat is át kell alakítaniuk a kölcsönhatásokra épülő hálózati formára. Az összeesküvés elméletek itt válnak értelmetlenné, hiszen szükségszerűen mindannyian részesei vagyunk a „nagy összeesküvésnek”. A másik oldalról viszont tisztában kell lenni azzal is, hogy a hálózatok manipulálhatók. Aki ismer egyes szabályosságokat, azokat jól alkalmazva jelentős eredményeket érhet el mondjuk a marketing vagy a kampány területén. Egyúttal viszont azt is hangsúlyozni kell, hogy a hálózat gyorsan korrigál (adaptálódik, új mintázatokat hoz létre), felismeri a „trükköket” az eredmények pedig inkább csak valószínűek mint jól

⁴ A problémákból fakadó konfliktusok kifejezetten előmozdíthatják a rendszer adaptív kreativitását. Nem szerencsés, ha nem jelenik meg a rendszer alakulásában gátló, ezzel pedig szabályozó konfliktus. Itt vannak azok az értékek, amelyek a „máshogy látásból” fakadnak. Az emberi kapcsolatok szükségszerűen konfliktusosak, a kezelt konfliktusok pedig a rendszer fejlődését szolgálják.

kiszámíthatóak. Pontosán emiatt az interaktivitás miatt – a hálózatot csak belülről tudjuk alakítani, a szabadságunk tehát erősen korlátozott – folyamatosan változtatni kell a stratégiát. A hálózat tanulásra képes, adaptívan alkalmazkodik az új helyzetekhez, önmagára érvényes szabályokat alkot, értékeket definiál, amelyeket a kollektív tudat definiál. A klasszikus jog ezeket az értékeket később egyre inkább normákat igyekezett rögzíteni. A rendszerek komplexitásának folyamatos növekedése azonban túlmutat a hagyományos jogi felfogáson. Gondoljunk csak bele, hogy a multinacionális vállalatoknál mennyire túlnyúlik a tulajdonjog valósága az egyes nemzeti jogrendek tulajdonjog fogalmán. A jog alkalmazásának helyét egyre inkább átveszi a jog komplex, nemzetek feletti adaptálása, a kapcsolódási pontok leghatékonyabb kihasználása érdekében.

A hálózati működés egyszerre versengés és együttműködés egy viszonylag jól leírható kontextusban.⁵ Téves azt gondolni, hogy a tiszta versenyhelyzet minden esetben ösztönző. Ha nincs meg a megfelelő együttműködés a verseny mellett, úgy a verseny kifejezetten előnytelen.

A hálózatok megismerése kollektív és időben elhúzódó tevékenység. Senki sem képes a hálózati komplexitást önállóan leírni vagy megérteni. A részleges leírás is csak kollektív, interdiszciplináris tevékenység lehet.

1.1 A hálózatok technológiai szerepe

Ahogy már említettük a technológiák fejlődése lehetővé tette széles körök számára a valós idejű kapcsolatokat. Ez a fejlődés eljutott odáig, hogy egyértelműen azonosíthatóvá vált a társadalom és a technológia kölcsönös, egymásra ható összekapcsoltsága. Az STS⁶ megjelenését a Social Construction of Technology (SCOT) elmélete tette lehetővé, hogy felismerjük: nem a technológia determinál, hanem a társadalommal együttműködésben jelöli ki a jövő irányait. Fontos felismerés, hogy az emberi közösség (társadalom) és az általa létrehozott technológia szerves együttműködésben fejt ki az eredményeit, ilyen értelemben a szabályozásuk is egységes szerkezetben lehet csak hatékony. Az emberi tényező hálózati viselkedését jól írja le az Actor-Network-Theory (ANT), amelyet magyarul cselekvőhálózat

⁵ A teljes társadalmi hálózat nem arctalan, hanem komplex. A komplexitás viszont –keretek közt – leírható. In: Hakansson, H., Határtalan hálózatok, 96.

⁶ Science, Technology and Society studies.

elméletnek nevezünk. Ebben világossá válik, hogy az egyéni cselekvésen túl létezik a kollektív társadalmi értelem is. A társadalmi értelem közvetít az egyének között (médiák) ilyenek lehetnek a pénz, szöveg, technikai konstrukciók. A cselekvések szükség szerűen olyan közösségi megnyilvánulások, amelyek az egész hálózatra fejtenek ki hatást. Ilyen értelemben a működés megértéséhez nem elégséges az egyes aktorok cselekményeinek vizsgálata, hanem a teljes hálózatban létrejövő eredményt is figyelembe kell venni. A klasszikus tudománykép helyett (indukció) vissza kell térni a célt is figyelembe vevő deduktív módszerhez. Képesé kell válni arra, hogy a társadalmi kapcsolatokat úgy modellezzük, hogy egyértelműen lássuk a kapcsolatok által kirajzolt „célt”, „eredményt”, vagy legalábbis a folyamat irányát.

Ebben a folyamatban szoros összekapcsoltságban van jelen a társadalmi közeg és a technológia. A mai társadalomban tehát a hatalom ott jelenhet meg valójában, ahol ennek a kapcsolati hálózatnak a strukturális hézagokat (structural holes) összekötő kötelező áthaladási pontja (Obligatory Point of Passage, OPP) van. Ebben az értelemben kell újradefiniálni a normaalkotást, illetve ezen belül a politika-közigazgatás-gazdaság fogalmait. A technológia és a társadalom kapcsolódását nevezi Latour translációnak. A transláció során alakulnak ki az egyes ellenőrzési (controll) lehetőségek. Ebben az értelemben a hatalom nem társadalom alkotó tényező (szerződéselméletek), hanem a társadalom hálózati jellege, a technológia fejlődéssel összekapcsolódva (nehéz páncél, puska, atombomba, informatika) hozza létre az újabb és újabb hatalmi csomópontokat.⁷ Minél inkább összefonódik a társadalmi ill. technológiai vonulat, annál nagyobb valószínűséggel juthat egy kisebb hatalommal rendelkező nagyobb hatalomhoz. (pl.: Irán informatikai hadviselése, vagy éppen Lenin Russell szerint). A társadalom technológiával való szoros összekapcsolása a korlátlan lehetőségen túlmenően kockázatos is, hiszen a személy könnyen kiszolgáltatottá válhat. Nem véletlenül telepítik napjaink harci cselekményeit technológiailag alulfejlett területekre.

A technológia fejlődésnek köszönhető a szimulárium, mint a virtualitás hétköznapivá válásának egyre kiterjedtebb megjelenése. A hálózati kapcsolatok feltárása lehetővé teszi, hogy a szimuláriumok⁸ által elszennyezett kommunikációs közeg, illetve maga a valóság is tisztán érthetővé váljon.

⁷ Russell, B., A hatalom és az egyén, Budapest 1997.

⁸ Az absztrakció ma már nem hasonlatos térképhez, képmáshoz, tükörhöz vagy fogalomhoz. A szimuláció ma már nem területre, referenciális létezőre, szubsztanciára irányul, hanem egy eredet és realitás nélküli reálisnak a modelleken keresztül történő generációja. Hiperreális. A térkép előbbre való a területnél — ez a szimulárium elsőbbsége — ő hozza létre a területet, s ha újraíránk a mesét, ma a terület foszlányai porladának szét lassan a térkép felszínén. Nem a térkép a valóságos, hanem az,

A körülöttünk lévő valóságot folyamatosan torzítják a szimulákrumok. Egyes részjelenségek túlhangsúlyozása, nem megfelelő pozicionálása azt okozza, hogy a valóság helyett a látszatokban élünk. Úgy gondoljuk, hogy akár a hatalom, akár a pénz médiumai által létrehozott világ a valóság (nincs viszonyban semmi realitással). Nem csak a fogyasztható termékek jellegzetessége lesz a látszat-voltuk mint lényegük, hanem igazzá válik ez minden társadalmi narratívára⁹ is¹⁰.

Az imént felsorolt szempontok mindegyike világosan mutatja, hogy a szimulákrumok minden szintje mögött ott áll a valóság, ami azonban nem tud –valamilyen oknál fogva– a kimondhatóság és kollektív megértés szintjéig emelkedni.¹¹ Más kérdés, hogy a valóság ezen ténylegességét a szimulákrum elmélet megalkotói nem ismerik el. A megértés csak valamilyen határhelyzetben következik be, gyakran akkor amikor már visszafordíthatatlan a folyamat.

Ahhoz, hogy a szimulákrumok mögötti valóság feltárulkozzon meg kell vizsgálni, kik teremtik a szimulákrumokat, (vagy miért teremtődnek szimulákrumok) milyen szándékkal, és mi az a valóság, amelyet az általuk keltett „zaj” elnyom.

Nagy valószínűséggel a „zaj” utáni csendben az egyszerű tömegek egyszerű kapcsolatainak szövedékét találunk. Ezek a viszonyok általában békések, segítők, konfliktus kerülőek. Az őket körülvevő zaj azonban az amelyik torzítja az alapállapotban

aminek nyomai itt-ott láthatók még abban a sivatagban, ami már nem a Birodalomhoz tartozik, hanem hozzánk. Maga a valóság sivataga.

Így következnek egymásra a kép egyes fázisai:

egy mély realitás visszatükröződése

elleplezi és eltorzítja a mély realitást

elleplezi a mély realitás hiányát

nincs viszonyban semmiféle realitással: önmaga tiszta szimulákruma.

Az első esetben a kép jó megjelenítés: az ábrázolás a szentség szintjén helyezkedik el. A másodikban gonosz megjelenítés: a rontás szintjén. A harmadikban játssza a megjelenítést: a varázslat szintjén. A negyedik nem a megjelenítés, hanem a szimuláció szintje.

⁹ Miközben nagyon helyesen védjük a fogyatékosok jogait, figyelembe sem vesszük az emberi magzatok életét. Miközben védjük a szabad szexualitást észre sem vesszük a család funkcióit. Miközben a fogyasztói szabadság extázisáról beszélünk észre sem vesszük saját matériába kényszerített rabságunkat. Miközben hírességek szerveznek jótékonyági koncerteket fel sem fogjuk, hogy hányan éheznek feleslegesen.

¹⁰ Bourdieu-val szólva: „Minden erőviszony jellemzője, hogy leplezi magát, mint olyan, és csak az által teljesedik ki egész erejében, mert leplezi magát, mint olyan”, abban az értelemben, hogy a tőke, ami amorális és gátlástalan, csakis morális felépítmény mögött működhet, és bármi, ami e nyilvános moralitást regenerálja (felháborodással, feljelentéssel stb.), az önkéntelenül a tőke rendjéért dolgozik.

¹¹ Innen ered a korunkra jellemző hisztéria: a valóság termelésének és újratermelésének hisztériája. A másik termelésnek, az értékek és áruk, a politikai gazdaságtan aranykora termelésének már régóta nincs saját jelentése. A társadalom, amikor tovább termel és túltermel, az elillant realitás feltámasztására törekszik. Ezért *hiperreális ma az „anyagi” termelés.* (Baudrillard)

békés kapcsolati viszonyokat. A tények és a szimulált világok összekeverednek. Ez egyre jobban látszik az igazságszolgáltatásban is. Ennek következtében a klikkek egymás ellen fordulnak, a lényegre figyelő kötések megszűnnek.

Nem valószínű, hogy a „zaj” keltése kifejezett érdeke lenne bárkinek is, mivel ez mindig destruktív hatásokkal jár. Európa háborút viselt generációja világosan látta, hogy a háborúban nincsenek nyertesek. A szimulákrum-zaj azonban szükségszerűen konfliktusokhoz vezet. Ha nem vagyunk képesek az e-mögött lévő stabil kapcsolati rendszereket ismét megtalálni, leírni, komoly problémák jelentkezhetnek. Csak abban az esetben igaz Baudrillard 1981-ben megfogalmazott azon kijelentése, hogy „a szimuláció szervezettsége megakadályozná a globális katasztrófa kialakulását”, ha a szimuláció tudatos, és irányított lenne a cél tételezése mellett. A zaj kiküszöbölésével teremtett tiszta kép talán alkalmas lenne, hogy megértesse az emberekkel az összefogás jelentőségét. Ellenkező esetben a Russell által felvázolt helyzetet teremthetjük meg: kissé ironikus véleménye szerint az emberi harmónia megteremtésének leghatékonyabb eszköze a háború. Ebben az esetben az emberek legalább összefognak, egyet akarnak. Veszélyes, ha valaki így próbálná megoldani a társadalmi feszültségeket, a nemzeti egység megteremtését.

1.2 Antropológiai alapok

Az imént felvázolt, a kölcsönhatást bemutató öt szempont mindegyike megjelenik az ember természetébe kódolva is. Az ember olyan létező, aki a segítségre született – ez a segítség a közösség életképességének javítását szolgálja. Az együttműködés képessége (intencionalitás), illetve a képességet megalapozó „mi” tudat olyan evolúciós előnyt jelentett az emberi faj számára, amelyik lehetővé tette, hogy a föld egyik legelterjedtebb emlősévé váljon.

A populáció nagy egyedszáma miatt egyre fontosabb a hatékony kommunikáció, illetve a kommunikáció feltételeit megteremtő intézményrendszerek kialakítása. Ezeket az alapvető igazságokat írja le Luhmann a rendszerelméletében.

A rendszerelméleti igazságok (Parsons, Luhmann) mára azonban továbbgondolásra szorulnak, hiszen a társadalom mint rendszer globálissá vált, a változást lehetővé tevő

zártkörű kommunikáció a teljes emberiséget érinti. A mi fogalma elérte maximumának határait – azaz potenciálisan a földön élő emberek bármelyikével kapcsolatot lehet létesíteni - , a társadalom az egész világ emberi népességét jelentheti, ráadásul nem csak a jelen, hanem a múlt, a jövő és a virtuális idő¹² adottságait is figyelembe véve.

A normatívan zárt, kognitívan nyitott, azaz önreferenciális halmazok helyett kapcsolatok sűrű szövedékeként létrejövő társadalmat írunk le. Ennek egy szűk szegmensét jelentik az internetes közösségi hálózatok. Itt a rendszeren belülség / kívülség bináris kódja nem triviális adottság. Ehelyett az ember világa, „kisvilága” kapcsolatok olyan sokasága, amelyek lehetővé teszik, hogy akár „hat lépés” távolságból mindenki elérhető legyen, sőt „három lépés távolságig” még az ismeretlenek hogyléte is szignifikánsan meghatározza saját hogylétünket. A hálózatok társadalmat formáló működésének egyik első jele a boldogság terjedése volt. Az érzelmekről kiderült, hogy nem csak diadikus (barátok közötti közvetlen), hanem hiperdiadikus, a közvetlen kapcsolatokon túlmutatóan is képesek hatást kifejteni. A „kommunikáció” több lépés távolságon keresztül is túlmutat az egyéneken. Christakisék felmérése szerint 15% -al nagyobb annak a valószínűsége, hogy egy egyén boldog, ha van olyan közvetlen kapcsolata (egy lépés) aki szintén boldog, a barátunk barátja (két lépés) boldogsága 10% mértékkel növeli a mi boldogságunk valószínűségét, a barátunk barátja barátjának a boldogsága pedig 6%-al. Figyelemre méltó adatok ezek, ha tudjuk, hogy minden ember a világban egymástól mindössze maximum hat lépés távolságra van, és ebből a hatból három lépés távolság még szignifikánsan hat ránk, úgy, hogy nagy valószínűséggel nem is ismerjük a barátunk barátjának a barátját.¹³

1.2.1 A komplex rendszer kialakulásának evolúciós alapjai

Egyes majomfajok látszólag együtt vadásznak, egyes baktériumok összehangolt tevékenység során jutnak táplálékhoz, de mégsem alkotnak vadásztársaságokat, nem rögzítik a jogokat és a kötelességeket. Nem hoznak létre szabályokat a táplálék megosztására. Egyedül az emberre jellemző a „közös intencionalitás”, azaz, hogy másokkal együtt közös szándékokat hozunk

¹² „Virtuális idő alatt” a hipertérhez kapcsolódó, vagy abban megjelenő időértelmezést értjük.

¹³ Egy kontrollfelmérés szerint 10000 USD fizetésemelés csak 2%-al emeli a boldogság valószínűségét. Christakis, N., Fowler, J., A kapcsolatok hálójában, Budapest 2010, 65-67.

létre, elköteleződünk közös vállalkozásokban.¹⁴ Ennek két alapfeltétele van: a közös altruisztikus, segítő tanulás/tanítás (az állatoknál a tanulás inkább „ellessés”, azaz versenyelőny szerző tevékenység), illetve a konformitásra, a csoportidentitásra való törekvés, aminek lényege a normakövetés.

Az ember kognitív teljesítményei nem egyéni cselekvések halmazai, hanem kapcsolatokban tevékenykedő emberek munkájának összességei. A kapcsolatok akkor alakulnak rendszerré, azaz integrált komplexitássá, ha azok alapjai az altruizmus (áldozatvállalás, lemondás képessége), illetve az együttműködés, a közös haszon érdekében történő kollaboráció.

Az evolúciós cél az egyén és a faj előnyeinek fenntartása, ill. R. Dawkins óta a gének továbbörökítése az adaptáció, vagyis az alkalmazkodó képesség segítségével. Az ember esetében az önző és a közösségi szempontok olyan arányban keverednek amelyek az optimumot biztosítják a fennmaradás szempontjából. Az ember az osztozkodás során tud nagyvonalú lenni, a javak megszerzése során segítőkész, az előkészítő folyamatokban pedig informatív. Ez a három fajta altruizmus egyértelmű evolúciós előny.¹⁵ A következőkben bemutatott, Tomasello nevéhez köthető kutatások alapján megállapítható, altruizmus mint segítség csak részben tanult jelenség, a képesség az altruizmusra az ember veleszületett természetéhez tartozik.

A kommunikáció során a főemlősök ugyan kommunikálnak az embertől megtanult módon, azonban soha nem alkalmazzák a tanultakat az egymás közti viszonyokban. A majmok nem informálnak olyan dolgokról, amelyek nem saját maguk számára relevánsak. Fecsegsre csak az ember képes.

Az ember képes az „igazságos” osztozkodás megértésére is. A főemlősök csak megszerzik a táplálékot, abból minél többet akarnak biztosítani maguknak, az emberek viszont az egyenlő elosztásra törekednek, sőt, az ajándékozásra is képesek.

Az emberben adott tehát a segítség, informálás, osztozkodás (igazságosság) alapképessége. Természetesen azonban azt is meg kell tanulni, hogy ezek a képességek mikor

¹⁴ Tomasello, M., *Mi haszna az együttműködésnek?*, Budapest 2011, 12.

¹⁵ Tomasello ezeknek a kijelentéseknek a kutatási háttérét írja le korábban hivatkozott munkájában, igazolva azt, hogy a gyermekek nem azért működnek együtt, mert jutalmazták őket. Sőt, könnyen kialakulhat a túljutalmazás kontraproduktivitása. A segítség nem a jutalom, hanem a másikért való aggodás miatt alakul ki. Im. 26.

alkalmazhatók helyesen, hogy a kihasználást elkerülje az egyén.¹⁶ Kialakulnak azok a csoportok, amelyeken ezek az alapképességek szabályozottan alkalmazhatók. A szabályozáshoz itt hozzátartozik a szankcionálás is, amelynek ultima ratioja a csoporthoz való tartozás/nem-tartozás kimondása.

Az így születő normák a gyermekek számára nem egyszerű játékszabályok, vagy a jutalmazás elérésének eszközei, hanem egyének feletti entitások, amelyeknek társas ereje önmagában a meghatározó, nem pedig a kapcsolódó instrumentális következmények. A társas normák tehát „transzcendentálisak” abban az értelemben, hogy nem a tekintélyhez, félelemhez, a kölcsönösség elvárásához tapadnak, hanem apriori adottak. Ez az apriori adottság kapcsolódik az ember „mi tudatához”. A „mi intencionalitás” teszi lehetővé, hogy az ember áldozatot vállaljon, segítsen. A normák kötelező erejének apriori lényege, hogy „mi ezt így csináljuk”. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kanti kategorikus imperatívusz, vagy a bibliai aranyszabály sem mondott mást, most azonban Tomasello szellemes vizsgálatai empirikusan is igazolták a kijelentés érvényét.

Az emberi normák kialakulása, a mi tudat normatív körvonalazása az az evolúciós előny, amelyik az emberi fajt ennyire életképessé tette. A táplálkozás illetve a javak elosztásának, továbbá a szexualitásnak, illetve az inceszt kötődések kizárásának a szabályozása voltak azok az alapvető társas normák, amelyek a közösség, a mi továbbélését ennyire sikeressé tették. Tomasello vizsgálataiból úgy tűnik, hogy az emberek kisgyermek korban altruisták, normakövetők, csak később tanulják meg, hogy valójában kivel szabad ténylegesen altruistán viselkedni, és kivel nem.

A mi tudat egyszerre jelent lehetőséget és kényszert. Lehetőséget a saját érvényesülésre, és kényszert a másik érvényesülésének, vagy érvényesülése lehetőségének respektálására is.¹⁷ Az igazi erkölcs nem egy egyszerű „én-te” viszony, hanem komplex „mi” kapcsolat.

¹⁶ A csimpánzok az ultimátumjátékokban mindig önzők voltak. A gyerekek viszont többnyire kerültek a másoknak való károkozást, az igazságos elosztásra törekedtek. A gyerekek eredendően inkább „jónak” mintsem „rossznak” tündek. Felvetődik tehát, hogy a Hobbes és Rousseau által plasztikusan képviselt történelmi vita megoldása itt lenne?

¹⁷ Tény, ha a gyermeket kényszerrel akarják rávenni a normakövetésre, akkor nem jutnak felszínre a belső, sajátját tett normák. Az egyetlen módszer ezzel ellentétben a már meglévő normakövetés képességét szabadon támogatni.

2. A hálózati kapcsolatok

2.1 A normák érvényesülése

A normák nem egyszerűen vannak, amelyeket azután érvényesíteni kell. A normák a létükben hordják az érvényesülést. A normák érvényesítésének kényszere csak akkor alkalmazandó szükséges rossz, amikor az önmagában adott érvényesülés nem jelenik meg a csoportban. A normakövetés, vagy más aspektusból a kollaboráció mindannyiunk előnyét szolgálja, és mindannyiunk teherviselését is megköveteli. A terhek, de az előnyök is közősek a teljes csoport számára. A kollaboráció tipikusan komplex feladat. A megvalósításhoz szükséges paraméterek a világos célmeghatározás (kommunikáció, koordináció), a bizalom (tolerancia), és a csoportszintű szabályozás (normarendszer).

Csak az ember érzékeli a közösségi cselekvésnek az absztrakt lényegét, fogja fel, hogy a „mi” cselekvésünket a jogok és kötelességek szabályozzák.¹⁸ A normarend mögött tehát az az apriori hit áll, hogy a szabályainkat mások is elfogadják. Az ember olyan deontikus világot konstruál, amelyben feltétlen hittel mozog. Aki pedig ezeket a hittételeket kétségbe vonja, azokat szankcionálja, akár az egyén lelkiismeretén keresztül önmagát, akár a közösség büntetéseivel, végső soron pedig a teljes kirekesztéssel.

Az emberek gondolkodásmódja mindig feltételez egy metanyelvet, a másik gondolkodásáról való gondolkodás képességét. Ez teszi lehetővé, hogy azonosítsuk az én-t meghaladó közös célokat. Ez a közös figyelem,¹⁹ közös perspektíva az amiben elhelyezhetjük a cselekvéseinket.

A közös figyelem nagyfokú közös bizalmat is igényel. A bizalom feltételezi annak eleve adott ismeretét, hogy az együttesen elért eredményt igazságosan kell elosztani. A kölcsönösség és megbízhatóság a csoport szempontjából elsőrendű értékek, ezek a

¹⁸ Tomasello szerint a csimpánzok összehangolt vadászata nem igazi összehangolt tevékenység, igazából arról van szó, hogy mindegyik egyed maximalizálni próbálja a saját esélyét az áldozat elejtésére, mindenféle előzetes közös célmegjelölés nélkül. A vadászat végeztével a zsákmány elosztása sem közösségi, az elejtett állat húsáért ismételt versengés kezdődik. Így az állatvilágban csak egy „én-módú” csoport jön létre a „mi-módú” emberi csoport képe itt még nem jelenik meg.

¹⁹ A csimpánz eljut addig, hogy felismerje, a társa látja a banánt, de nem ismeri fel azt a tényt, hogy a társa látja, hogy ő is látja banánt. Így nem alakulhat ki a közös figyelem. Egyes vélemények szerint az emberi szem jól láthatósága megkönnyíti a másik tekintetének követhetőségét, ezzel pedig a reflektált kommunikációt. Mindez azonban a bizalmat is jelenti, hiszen az ember tekintet emiatt túlon túl árulkodó is.

normaalkalmazás alapjai is. Csak szükséghelyzetben, diszfunkció esetén kerül sor a szankciók alkalmazására.²⁰

A közös intencionalitás mentén kialakított normák teszik lehetővé a komplex intézményrendszerek kiépülését. Ebben a rendszerben a normaalkotásban, a normák ellenőrzött alkalmazásában és a szankcionálásban megjelenik a „harmadik” is. A társas normáknak erejük van, amit részben a szankcióval való fenyegetés, de még inkább a társas ésszerűségük ad. Az ésszerűség pedig a közös siker elérésének nagyobb lehetőségében van. Az együttműködő egyedek mindegyike tudja, hogy tevékenységének eredménye függ a másik egyed tevékenységétől, és ezzel a másik is tisztában van. A norma léte és érvénye abban áll, hogy kölcsönösen felismerjük egymástól való függésünket. A kölcsönösség lényege, hogy bármikor bármelyikünk bármilyen szerepbe kerülhet, de ez magát a vonatkozó szabályt nem fogja érinteni. A tudatlanság fátyla²¹ eltakarja előlünk, hogy kinek milyen szerepet juttat az élet, ezért az egyetlen racionális döntés a konszenzus. Ebben az értelemben tehát a gyengék támogatása nem a felsőbbrendű ember ellen való véték, hanem az erősebb és összetartóbb közösség garanciája, az evolúció alapkövetelménye.

A normák kialakulása során – a csoportalkotás követelménye miatt – kifejezetten nagy jelentősége van annak, hogy egy közösség milyen szabályokat alkot és fogad el. Az utánpótlás és a konformitás alapvető jelentőségű a mi-tudat kialakulásában. Ebből az adottságból születik a nyelv, a vallás, a kultúra egyaránt. Globális világunkban ez a csoporthoz való konformitás tudat alakul át nagymértékben. A mi-identitás részben erősödik (alapvető emberi jogok), részben csökken (értékválság).

A mi identitás átalakulását jelzik a globális „mintha-játékok”, a globális intézmények és médiumok. A mintha-játékban a szereplők közösen döntenek úgy, hogy valamit valamilyen státusszal ruháznak fel. (Ez a bot lesz a játékban a puska). A globális intézményekben ugyanazt jelenti az elnök fogalma, vagy a pénz médiuma. Mindez az egész világra érvényes, és ez az érvényesség globálisan tudatosított is. Az emberek a globális gazdaságban hisznek abban, hogy az adott részvény valamennyit ér. Amíg ez a hit fennáll, addig az érték is

²⁰ Az állatvilágban a tudatos normaellenes cselekvés és annak szankcionálása nem jellemző. A majmok amennyiben valamelyikük a másiktól lop, a lopást nem szankcionálják, a tolvaj elfogyaszthatja a szerzeményét.

²¹ John Rawls első elve szerint: „Minden személynek egyenlő joggal kell rendelkeznie az egyenlő alapvető szabadságoknak ahhoz a legkiterjedtebb teljes rendszeréhez, amely összeegyeztethető a szabadság egy mindenki számára hasonló rendszerével.”

megmarad, a hit gyengülésével az érték is kétségessé válik. Az egyes mintha-szituációkhoz azután szabályok kapcsolódnak, amelyek globálisan irányítják az emberek együttélését.

Miközben az emberek egyre globálisabban látják a közösségi cselekvés működését, egyre inkább megjelenik a csoport élmény globálisan nem kielégítő jellege. A globális mi-tudat sok szempontból túl tágnak tűnik, ezért kisebb csoportokra vágnak az emberek. A kisebb csoportok identitását pedig legkönnyebben egy ellenség tudat kialakításával lehet megadni. Mindez komoly veszélyeket is rejt magában. A béke kérdése az, hogy az emberi mi-tudat képes lesz-e olymértékben globálissá válni, mint amilyen mértékben globálissá vált a társadalom intézményrendszere.

Az emberek képesek arra, hogy közös célokat határozzanak meg, a célok elérésére egymás tevékenységéről reflexíven tudva szövetkezzenek, kommunikáljanak, szimbolikus intézményrendszereket alakítsanak ki, és normákat határozzanak meg. Az ember a természeténél fogva együttműködő, ezért együttműködési normákat alakít ki. Erre épülnek a konformitási normák, amelyek a csoporthoz való tartozás határait jelölik ki. E kettő együtt pedig megteremti a kultúrát.

A kultúra fontosságának megértéséhez ad jelentős mértékben hozzá Christakis kutatása, aki igazolja: a hogyléte szignifikánsan befolyásolja az ismerősöm ismerőse ismerősének a hogyléte, akit talán nem is ismerek személyesen. Az emberek sokkal jobban össze vannak kötve, mintsem korábban gondoltuk volna. Az egyéni jólétre való törekvés nem csak a közösség szempontjából veszélyes, hanem a saját egyéni jólétet is veszélyezteti. Ha ugyanis a körülöttem lévőket kihasználva próbálok az egyéni jólétre törekedni a közösség negatív hatása miatt nem fogom tudni azt sohasem elérni.²² Amikor az ember a saját hasznának maximalizálására törekszik elkezd a többi főemlős társára hasonlítani, és elveszíti a mi-tudatban rejlő evolúciós előnyeit.

Korábban említettük, hogy a klasszikus hierarchikus struktúrák szükségszerűen hálózattá alakulnak át. Ennek a lehetőségét az adja, hogy az egyszerűsítő hierarchiák helyett az ember képessé vált komplexebb rendszerek alkalmazására is. A szervezeteket ugyanis egyre inkább az erőforrásaikhoz való kooperatív viszony, nem pedig a belső hierarchia határozza meg. Egy kicsi és szegény ország hatalmát centralizált vezetője ugyan gondolhatja

²² Érdekes itt elgondolkodni azon, hogy az egyéni jólétet maximalizálni kívánó jóléti társadalmak demográfiai mutatói miért olyan aggasztóak. Miközben minden egyén a jólétének magányos elérésére törekszik, egyre kevésbé értékeli magát az életet, egyre kevésbé van igazi öröme, és egyre kevésbé vállalja az utódok világra hozását és felnevelését.

magát nagynak, azonban a hálózatban elfoglalt szerepe – figyelemmel az erőforrásokra – a valóságban szerény. Sokkal fontosabb a belső hierarchiánál a környezetben való pozícionáltság. A határok ilyen formán elmosódnak, az internet elől nem lehet elzárni az állampolgárokat. Egyes államon belül ugyanilyen fontos a hálózatban elfoglalt hely. Hiába gondolja magát központi szereplőnek a jogalkotó, ha a szabályokat nem követik, vagy a következő választások után hatályon kívül helyezik azokat. Ahogy láttuk a fő kérdés a kontextushoz való kapcsolódás, nem a környezet viszonyainak a szabályozása. A gyakorlatban jól látható, hogy egy multinacionális vállalat számára kis jelentőséggel bír az egyes államok tulajdonjogra vonatkozó szabályozása. Számukra sokkal fontosabb az állam kontextusához való leghatékonyabb illeszkedés, túllépve akár a jog szabályain is. A kontextushoz való illeszkedés tényleges lehetősége megelőzi a környezet változtathatlanságába vetett hiteket. Az erőforrások leghatékonyabb kihasználása érdekében a nemzetek jogszabályai mára már viszonylag könnyen átírható tételekké váltak.

A jogalkotásban ugyanúgy mint az üzleti együttműködések területén jelentős változás állt be. A modern piaci viszonyok megjelenéséig a jogalkotás a hierarchián, a tekintélyen alapult. A tekintély elméletileg rendelkezik mindazzal az információval ami a döntéshez szükséges. A szabályok a társadalom világos, egyértelműen tagolt rendszerében születnek. A modern korban megjelenik a piac fogalma. Itt már a piaci szereplők kölcsönhatásából születnek az eredmények. A piacon az információk már csak korlátozottan jutnak el a döntéshozóhoz, nincs is minden részletre kiterjedő szabályozásra szükség, mivel az egyes alrendszerek elkezdnek önállóan működni, egyszerűen csak a működésük kereteit kell világosan kijelölni. A termékek, információk szabványossá, a jogalkotás pontosan szabályozottá válik. Ennek szélsőséges példája a jogpozitivizmus elmélete.

Napjainkra az üzleti kapcsolatok szupernacionális modellje az együttműködésre épül. Itt már nem hierarchikus irányításról, vagy piaci szabályokról van szó, hanem tudatos, összehangolt működésről beszélünk. Megjelenik a nemzetek feletti szabályozás igénye (pl. EU jog, nemzetközi kereskedelmi jog), de ennél is fontosabb szerepe van folyamatos interakciót biztosító fórumok működésének. Ezek a fórumok alkalmasak arra, hogy gyorsan olyan új szabályozási környezetet alakítsanak ki, amely a legideálisabb az adott szervezetnek.

Mindez egyszerre előnye és hátránya a globalizációnak. Nincs élet (emberi és szervezeti) együttműködés nélkül. Napjainkra teremtődött meg annak a lehetősége, hogy az együttműködés tudatosan szervezhető legyen, az együttműködés mintázatait képesek legyünk

szervezni, a leghatékonyabb alakzatokat kidolgozni, tekintettel arra, hogy gyakorlatilag minden jelentős kapcsolatnak digitális nyoma van. Az együttműködés szervezése nagy információ igényű, (ahogy a hierarchia is), viszont folyamatosan változó és minden érintett számára nélkülözhetetlen is, ezért folyamatosan nagy számítási kapacitásokkal lehet csak kezelni.²³

2.2 A normaalkotás hálózati szerkezete

A klasszikus iskolák szerint az állam, a jog, a vallás szigorúan hierarchikus rendszerek. Az utóbbi időben viszony meggyengülni látszik az ezekben a hierarchiákba vetett hit. Az emberek felismerik az állam, a jog, vagy éppen a vallás dinamikus jellegét, azaz azt az állandóan változó kapcsolathálót, amelyik meghatározza a rendszerek fejlődési irányát. Ezt a dinamizmust azonban gyakran – tévesen – bizonytalanságnak tekintik, elvesztve a hitüket²⁴ szkeptikusan állnak a régi, jól bevált fogalmakhoz. Az emberi öntudatra-ébredés új szakaszához jutottunk. A hierarchia keretét adó illúziója a gyakorlatban felbomlik, az elmélet viszont az értelem fogalomrendszerével ezideig nem tudta modellezni ezt a változást. A gyakorlat megelőzte az értelmet. Most az értelem új feladata, hogy megértse a társadalmi kapcsolatok szabályosságait, és így a szkepszisből visszautat találjon a „rendezett világ” dogmája felé. Gondoljunk bele, az 1989-es évtől kezdve mennyit amortizálódott az állam fogalma. Ki hisz már a demokráciában úgy igazán? Ki fogadja még el a jog, törvény szentségét? Ki az aki nem kérdőjelezi meg a vallás tételeit?

A kérdések fontosak, azonban ha nem találunk megnyugtató válaszokat, könnyen a pusztulásba visz az út. Ellenben ha felfedezzük, tisztábban látjuk, hogyan is alakulnak ki az állam, a jog, a vallás életet adó, rendet teremtő mítoszai, közelebb jutunk magához az igazsághoz is.

A rendezett világ hálózatos kapcsolódást mutat. Az államról kiderül, hogy a vezető személyét együttműködések sokasága rajzolja ki, a jog pedig történelmi együttműködés terméke. Az, hogy a törvény, vagy éppen a vallás változik nem azt jelenti, hogy a mítoszok

²³ A kapcsolatokban mérni kell legalább a kapcsolat irányát, intenzitását, hatékonyságát (elköteleződés mértéke, az eredményekből (előnyökből) való részesedés mértéke, a kapcsolat bizonytalansága, a bizalom mértéke, a kapcsolat tartóssága (hossza).

²⁴ A hit egy esemény akarati megközelítése, elfogadása.

kora megszűnt, mindössze a kétség maradt, csak azt, hogy ezek a valóságok is az élet alaptulajdonságaival bírnak, dinamikusak, autopietikusak, az értelmes élet megnyilvánulási módjai. Az új kijelentés lényege: ahogyan az én él, ugyanúgy él a mi is. A mi életének óvása az én életének a feltétele. A bölcelettörténet évszázadokon keresztül az én fogalmának varázsában élt, azonban az én nagyon kicsi ahhoz, hogy reflexív tudatába sűrítse azoknak az értékeknek a teljességét, amiket a mi már réges-régen megalkotott. Az ember pontosan ezért tud a történelmére, múltjára építkezni. Amíg a majmoknak mindig újra és újra fel kell ismerniük az igazságokat, addig az ember kultúrát állít elő.

3. A mi-tudat és a jog

A jog definíciója gyakran metafizikai ködbe vész, vagy éppen meg sem próbálkoznak vele. Gyakran inkább csak jogszabályról, jogi normáról, jogágakról beszélnek a tankönyvek. Pedig a jog helyes definíciója az ember közösségi életének alapjait is jelenti. A következő oldalakon a jogot mint az embereket a közösségi létükből szükségszerűen fakadó „evolúciós” jelenséget mutatjuk be. Ennek a jognak az intézményesült megjelenése az amit mint legim hatalom által, megfelelő formában megalkotott, kihirdetett, (normatív értelem) és ténylegesen alkalmazott (szociológiai értelem) jognak tekint a szakirodalom. Ez az értelmezés azonban szűkített ahhoz képest, amit a következőkben vázolunk fel. Ahogy a filozófiai kategóriákat sem megalkotják, hanem felfedezik ugyanúgy a jogot sem alkotják, hanem kimondják és alkalmazzák. Veszélyes lehet a jogot a legtágabb értelemben azonosítani olyan fogalmakkal mint a szabályozottság, a hatalom, a kényszer lehetősége, az érvényesség vagy éppen a logika. Ezek a fogalmak a jog egy mélyebben létező rétegére rakódhatnak rá, és ezekből lesz majd a jog mint intézmény (jogrend) megalkotható. Hasonlóan lehetetlen a jogot mint „az akarat uralma valamely tárgy felett”, vagy az „egy ember erőinek zavartalanul szabad, jogilag biztosított működéseként” felfogni „a legfőbb jó szolgálatában.”²⁵ Az jog esetében az egyén középpontba helyezése könnyen értelmezhetetlen metafizikai távlatokba helyezheti a jog igazi értelmét.

Hart a Jog fogalma című művében a jog előtti állapotról beszél akkor, amikor olyan szabályrendszereket vizsgál (primitív jog), amelyekben hiányzik a rendszerbe foglaltság, a

²⁵ Brenatano, F., Az erkölcsi ismeret eredete, Budapest 1994, 125.

változás lehetőségének dinamikája, illetve a hatékony közösségi érvényesítés. Ha azonban mélyebben figyelembe vesszük a jogantropológiai kutatásokat, rögtön szembetűnő lesz, hogy a hart-i fogalmak nem magáról a jogról, hanem annak egy modern megnyilvánulási formájáról szólnak. A jog lényegi eleme, a tételezettség ugyanis nem csak logikus, kikényszeríthető rendszerekben valósulhat meg. Gondoljunk csak az egyházjogra. Nem véletlen, hogy maga Hart is kénytelen az „elismerési szabályt” bevezetni, olyan szabályként, amelyet igazából nem szabályoz semmi a rendszeren belül lévő szabály. Hart szerint a rögzített szabályra való hivatkozás a döntő lépés a jog születésénél. Mi viszont azt állítjuk, hogy a hivatkozás csak akkor jöhet létre, ha van olyan társadalmi együttállás amelyikben a hivatkozás egyáltalán értelmezhető.

Luhmann szintén zárt rendszerként fogja fel a jogot: „csak a jog képes megmondani, hogy mi a jog és mi a jogtalanság, s e kérdés eldöntésével mindig saját műveleti eredményeit, és a rendszer jövőbeli műveleteinek következményeit kell figyelembe vennie.”²⁶ Így lesz a jog önreferenciálisan zárt rendszer. Ezzel együtt azonban Luhmann is érzi, hogy a jog lényege ennél sokkal szorosabban kötődik az egész társadalom fogalmához. Ezért is hangsúlyozza, hogy nem lehet a jog és társadalom közti kapcsolatáról beszélni, mivel ez azt sejtethetné, hogy a jog társadalmon kívüli jelenség.²⁷ A jognak ezt a társadalomba kapcsolódó mintázatát írjuk körül a következőkben.

A modernség független tudomány illúziója, a jogalkotásban pedig a német hagyományokon nyugvó mindent szabályozhatóság elve fokozatosan halványul, ahogy a gondolkodás magát az embert, illetve az emberi közösséget helyezi a vizsgálódása központjába.²⁸ A jogantropológia, jogszociológia, összehasonlító jogtudomány egyértelművé teszi, hogy a „Begriffjurisprudenz” csak nagyon pontatlan modellje lehet a jog organikus szövedékének. Eszerint a modell szerint a jog formálisan tételezhető, hatalommal és szankcióval alátámasztott formális valóság. Az elmélet gyilkos próbája volt a II. világháború „ungerechtes Recht”-je. Nem véletlen, hogy ezt követően egy rövid tavasz erejéig visszatért a

²⁶ Luhmann, N., A jog mint szociális rendszer, in: Varga Cs., (ed) A társadalom és a jog autopoietikus felépítése, Budapest 1994, p.57.

²⁷ im. 56.

²⁸ Ezt már C.G. Jung is megjegyzi a Filozófusok fája című munkájában, ahol felhívja a figyelmet arra, hogy „az empirikus – több, kevesebb sikerrel – igyekszik elfelejteni ... saját archetípusos magyarázati princípiumait, azaz a megismerési folyamathoz elengedhetetlenül szükséges pszichés tényezőket. A hermetikus filozófus ...(viszont) ... az archetípusokat az empirikus világkép nélkülözhetetlen alkotórészének tekinti. in: Filozófusok fája, Budapest 2000, p. 64-65.

természetjogi megközelítés.²⁹ Ez azonban –részben a posztmodernitás vallásoktól való irtózása, részben a terminológia mai ember számára dekódolhatatlan komplexitása miatt – nem igazán talált elfogadásra. Miközben a jogelmélet a rendszerelméletek útján (Habermas, Luhmann) ismét visszatalál az élehetetlen pozitívizmushoz a gyakorlat a jog és a jogrend irányába egyre élesebben megfogalmazott szkepszissel reagál. Magyarországon Varga Csaba³⁰ ismerte fel, hogy a jog élő közeg, amely a társadalomban szerveződik újra és újra. A 70-es, 80-as években jelent meg az autopiezis elmélete, amely a rendszerek, így a jog rendszerének is önmagába záródó újradefiniálódásáról beszél. Ennek az útnak a következő lépése a jog mint hálózati valóság felfogása. Azt már a jog mint autopoietikus rendszer elméletének képviselői is világosan megállapították, hogy a jog nem csak egyszerű formális szöveg, nem is határozható meg önmagából (nem létezik a tételek megdönthetetlen tétele). A jog valójában az emberek közösségében keletkező olyan rögzített tudati mintázat, amely folyamatosan változtatható. A jog nem szabály, hanem a mi-tudat működése. Ahogy a mi-tudat dinamikus, úgy a jog is az, és ahogy a mi-tudat az evolúció eszköze, úgy a jog is az. A jog a mi-tudat egy bizonyos történelmi szintjén a modern társadalmakban úgy jelenik meg mint a törvényhozói, bírói végrehajtói hatalom egyensúlya. Ez az egyensúly azonban dinamikus egyensúly, a társadalmi összetettség függvényében változik a normatív összetettség is. Ez a megközelítés nem egyszerűen az élő-jog jogszociológiai megközelítése. Nem arról van szó, hogy a „jog” társadalmi funkciókban jelenik meg és válik relevánssá, hanem arról, hogy a társadalomban megjelenő mi-tudat eleve adott szerkezeti eleme a jog, amelyik a kommunikáción keresztül egyre komplexebb és formalizáltabb módokban jelenhet meg. A jogszabályok összessége nem a jog, hanem a mi-tudat jogi vonatkozásainak verbális megnyilvánítási kísérlete. Ezért lehetnek a jogi szövegek gyönyörű kulturális szimbólumok, amiket az összehasonlító jogi kultúrák vizsgálnak. Ugyanez igaz a bírói gyakorlatra is, annyival kiegészítve, hogy ott a verbálisan megjelenő jog ítéletekké transzformálódik. A transzformáció egyedi vonatkozásait vizsgálja az összehasonlító bírói eljárásmodok tudománya.

A hálózati gondolkodás feladata, hogy feltárja azokat a kulcsszereplőket a társadalomban (annak történelmi vonatkozásait is mindig szem előtt tartva), akik segítségével kialakulnak azok a mintázatok, amelyek - az egyébként már formalizált jog által – jogrendként kimondásra kerülnek és joggyakorlatként megvalósulnak. A hálózati jogelmélet a

²⁹ Radbruch, G., Grundzüge der Rechtsphilosophie, 1914, 5. Aufl. 1950.

³⁰ Varga Cs., A jog mint folyamat, Budapest 1999, p. 400-408.

jogalkotás és a jogalkalmazás alapjáig és. Az alapoknál pedig olyan történelmi, dinamikus mintát (mi-tudat) ír le, amelyből a jog egyáltalán kinőhet akár pozitív, akár szociológiai formájában, kiváltva ezzel az „alaptörvények” jogi megalapozhatatlanságának kérdését ugyanúgy, mint a szociológia szabályokra való ráutaltságát, vagy éppen a természetjog transzcendencia-gyanús megoldásai próbálkozásait.

A hálózati megközelítés irányába mutatnak a jogantropológia eredményei is, amelyek nyomán kiderült, hogy a „nyugati jog” nem lehet mindenütt üdvözítő, hiszen a jog annál sokkal mélyebben gyökeredzik, semmint egyszerűen átültethető lenne. Sőt, a jog nem is lehet egyedüli megoldás, alkotmány vagy alaptörvény gyártásától³¹ még nem változik meg egy nemzet. A hivatalos állami jog – különösen is, ha csak néhányak akaratából születik – gyakran működésképtelenné válik.

Ezzel együtt komoly szerepe van annak is, hogy egy kultúra milyen jogtechnikai eszközökön keresztül jeleníti meg saját mi-tudatát. A jogtechnikai eszközök megfelelő használata egy jól működő jogpolitika létrejöttét eredményezheti. A jogtechnikai eszközök alkalmazásának messze túl kell azonban mutatnia egy-egy párt éppen aktuális prioritásán. A bírói döntéseknél a következetesség elvét, vagy a jog ellentmondás-mentességének elvét, a többlétszabályozás elkerülésének elvét nem tanácsos felülírni még olyan trükkökkel sem, hogy a bírói kart megfélemlítik, vagy hogy egy-két hónap alatt alkotnak új kódexeket.

Tény viszont az is, hogy az európai nemzeti jogrendek ill. az Európai Unió jogrendje jelentős átalakulás előtt áll. A korábbi modellek – az elhúzódó gazdasági válság, és annak nem megfelelő kezelése miatt – egyre működésképtelenebbnek tűnnek. A változás pedig valószínűleg gyorsan, ugrásszerűen fog megjelenni,³² mivel a jog nem képes egy ideig a felgyorsuló társadalmi változásokkal lépést tartani, pontosabban a jog társadalmi mintázataiból fakadó formalizált megnyilvánulások (jogszabályok) időben eltolódva képesek csak megjelenni. Ezt korrigálja azonban a jog szociológiai megnyilvánulása, a joggyakorlat. Allott több, hagyományos jogi kultúrát vizsgál, megállapítja, hogy mind a tswana, mind a

³¹ Maga Hans Kelsen is érzékeli, hogy a Tiszta jogtan nem lehet teljes, hiszen szigorúan véget ér a saját világánál, azaz a jogilag releváns nem lesz megítélhető a jogrendszeren túli szakmai, jogpolitikai, jogdogmatikai szempontok szerint. Egy ennyire zárt rendszer továbbá nem számol azzal sem, hogy maguk a szavak és az abból álló szövegek sosem lehetnek teljesen egyértelműek. A jelentést mindig a nyelven kívüli közeg határozza meg. A nyelv maga is a mi-tudat terméke, így nem lehet a „tisza jog” megkérdőjelezhetetlen, állandó alapja.

³² Allott, A., *The Limits of Law*, London 1980.

kikuyu vagy éppen busman törzseknél a jog még közvetlenül közösségi ügy,³³ közvetlen közelségbe helyezve ezzel a mi-tudatban megjelenő jogot és annak formalizált megnyilvánulását. Az embu törzsnél például a teljes törzs lassú tapssal, vallásos ceremónia során fogadja el a törvényt. Legalább ekkor a közösség részvétele a konfliktusos vitákban is, amelyek az egész törzs előtt zajlanak.

A jog érvényessége tehát csak absztrakció. Valójában az érvényesség csak következménye a jog felépítésének nem pedig előzménye, vagy egyetemes kritériuma. Az érvényesítés piramisa modell, nem pedig a valóság. A valóságban az érvényesség a közösségbe integráltan keletkezik. Allott a jogrendszer alapjainak kérdését (az érvényességet) a jogrendszeren kívülre helyezi, tudva azt, hogy a jog önálló rendszer. A jog önállóságát mint rendszerét az igazolja, hogy a közösség elfogadja-e ezt mint önmaga számára kötelező, normatív instanciát.

A jog tehát szükséges eszköz az együttélés szabályozásához, amelynek alapjai az ember-lét közösségi vonatkozásaiban találhatóak. (Mi-tudat). Ehhez az eszközhöz az egyes közösségek, kultúrák, államok hatalmat rendelnek. A jogrend működésének alapfeltétele, hogy a hatalom gyakorlásának letéteményese világosan definiált legyen.

Egyre inkább világossá válik, hogy a „fejlett” és „fejletlen” jogrendek között a különbség nem az alapvető működési mintázatokban van, hanem azokban a formalizált-verbalizált szerkezetekben, amelyek megjelenítik ezt a jogot. Ahogy Macaulay megjegyzi: a vad és az üzleti társadalom között nincs is akkora különbség, ahogy azt elsőre gondolnánk. A hasonlóság alapját –elsősorban a jogszociológiai szempontokat figyelembe véve – John Griffiths próbálja meghatározni, és a félautonóm társadalmi mező (FATM) fogalmával definiálni.³⁴ Szintén erre a hasonlóságra hívja fel a figyelmet S. F. Moore, aki kilimandzsári chagga nép és egy new yorki textilipari gyár normaalkotási rendszerét írja le, amelyek kísértetiesen hasonlítanak abban, hogy személyes kapcsolatokra építenek. Az ajándékok, a „fiktív barátságok” olyan rendszer-eszközök, amelyek kapcsolódva a külső szabályokhoz, a „szakma szokásaihoz” egybekapcsolják az állami jog, a gazdasági hatékonyság és a

³³ Varga Cs., A jog mint folyamat, p. 371.

³⁴ H. Szilágyi I., Jog és antropológia, Budapest 2000, p. 239-271.

személyes érvényesülés céljait. A különböző normatív szintek és a praxis alig választhatók el egymástól.³⁵

A jövőben feladat ennek a hatalomnak az azonosítása. Bizonyossággal állítható, hogy a közösségi kapcsolatok történeti mintázatai határozzák meg azokat a szereplőket, akik együttesen a hatalom megtestesítői lesznek. A hatalom pedig nem csak a jog-alkalmazás, hanem a jog-alkotás szintjeit is érinti, ilyen értelemben mindegyik vonatkozásában figyelembe kell ezt a szempontot venni. Azaz, nem csak a jog alkalmazását, hanem a jog alkotását is meg kell vizsgálni a jogszociológia eszköztárán keresztül is. Sally Falk Moore³⁶ a FATM-eket leíró tanulmányában rámutat, hogy az új jog alkotása sokszor nem eredményez valódi társadalmi hatást. A hálózati jogalkotás elmélete annyival lép ezen túl, hogy kimondja, maga a jogalkotás rendszerének kialakulása is egyfajta társadalmi hatás, amelynek a mi-tudatba való beágyazottsága eltérhet a jogalkalmazók beágyazottságától, azaz két javarészt önálló társadalmi háló alakul ki. A FATM leírása kiváló lépés ahhoz, hogy a jog társadalmi vonatkozásait megértsük, azonban nem elég egyértelmű ahhoz, hogy kimondja, a jog nem egyszerűen terméke a közösségi gondolkodásnak, hanem annak konstitutív eleme. Moore a jogot és a társadalmat együtt vizsgálja, azonban nem mondja ki, hogy a jog és a társadalom egy kapcsolati háló más-más irányú megközelítése csupán. Jól érzékeli viszont, hogy a teljes közösség (minden ember kapcsolata mindenkivel, six degrees) olyan egységekre tagolódik, amelyek csak részben szabályozzák önmagukat, másrészt egy nagyobb szabályozási környezetben helyezkednek el. Ezeket nevezi fél-autonóm mezőknek. Ezekhez a szempontokhoz kell még majd hozzátennünk elemzésünk során az idő tényezőt, amelyet az egyszerűség kedvéért nevezhetünk történelemnek is. Nem véletlen, hogy a jog, a kultúra és a társadalom szoros összekapcsoltságát a jogantropológusok először a történelmi (primitív) jogi kultúrákban látták meg.

A jogot gyakran csak formális intézményként tekintették – ezért is vetődhetek fel olyan értelmetlen kérdések, hogy mi legitimálja a jogot, noha a jog egyáltalán nem csak egy egyszerű logikai konstrukció. A jog a közösség élete, evolúciós előny. Ugyanígy, a társadalom sem rendszerek és alrendszerek sokasága, hanem közösség, amely modellezhető

³⁵ Magyarországon mindez jól látszódott a LEADER kutatásban, ahol világossá vált, hogy a csoport hangadói formálisan igazodtak a külső normákhoz, a nem ellenőrzött tartalmi elvárásoktól viszont azonnal eltértek, és a mintaadók szerinti személyes érdekeket szem előtt tartva valósították meg céljaikat. Így fordulhatott elő, hogy az egyébként értelmetlen és drága játszóterek 70%-át ugyanattól a beszállítótól vásárolták.

³⁶ S. F., Moore, A félautonóm társadalmi mező, in H. Szilágyi, A jog ... p. 138-146.

társadalmi rendszerek és alrendszerek sokaságával, ahogy ezeket Weber le is írta. Egyúttal azonban azt is látta, hogy az élet gyakran nem a modelleknek megfelelően zajlik. Felhívta például a figyelmet arra, hogy a gazdaság szférájába gyakran lehetetlen átültetni a jogot, a hatékony jogi kényszer hiánya miatt. „Nyilvánvaló, aki saját érdekeit követve folyamatosan részt vesz a piaci kapcsolatokban, az sokkal realisabb ismeretekkel fog rendelkezni a piaci érdekviszonyokat illetően, mint a törvényhozók és a végrehajtásért felelős tisztviselők...”.

Ezek a FATM azok, amelyek a hálózaton belül alkalmasak arra, hogy normákat alkossanak, vagy éppen az alkotott normák alkalmazását megakadályozzák. Moore jól látja, hogy ezek a mezők (saját terminológiánkban ezek inkább dinamikus mintázatok) nem írhatóak le szerkezetükkel, (mivel az általa ismert szerkesztett szerkezet fogalmába nem illik bele), hanem csak funkciójukkal. A társadalmi hálózatok kutatása viszont lehetővé teszi, hogy a FATM szerkezete is modellezhető legyen. Sőt a FATM szerkezetének leírása hozzájárulhat a teljes hálózat struktúrájának megértéséhez. Ebben a világban egyértelművé válik, hogy még maguk az államok is csak mint FATM-ek jelennek meg, hiszen gyakran korlátozza/segíti a normaalkotásukat a külső környezetük. Itt kell megjegyezni, hogy a ténylegesen működő korlátozás gyakran fontosabb mint az egyszerű adaptáció. A társadalom „ellenállása” megakadályozhatja, hogy diktatórikus, életidegen jog kerüljön alkalmazásra.

Az állami jogalkotás szuverenitása, sérthetetlensége és autonómiája egyre inkább hasonlít a „király ruhájához”. Sok szempontból nincs is. Ezért írhatja Griffiths: „csodálatra méltó, hogy minden erőfeszítés ellenére a jogalkotás gyakran nyilvánvalóan teljesen hatástalan.” Másrészt viszont sokkal fontosabb a túlélésünkhöz, semmint azt gondolnánk. „Csodálatosnak tűnik, hogy a jogalkotás egyáltalán bármiféle hatást gyakorolhat a viselkedésre.”

Vitatkozunk viszont azzal a felfogással, hogy a „jogszociológia és a társadalmi élet egyik nagy rejtélye, hogyan alakulnak át az írott betűk szabályozott viselkedéssé”. A valóság fordított: a szabályozottság (jog) igénye jelenik meg a mi-tudatban (a szabályozottság a kapcsolat szükségszerű velejárója), ez az igény verbalizálódik, ill. instrumentalizálódik később különböző normatív rendek (jog, erkölcs, vallás), ill. az ezekhez kapcsolódó intézményrendszer³⁷ formájában. A verbalizált ill. instrumentalizált szintek azonban csak a

³⁷ C. Huber a *Critica del sapere*, Roma 1996 című munkájában nem véletlenül nevezi meg az institutionális intencionalitást, amely az emberi megismerés filozófiai értelmű lehetőségét az egyes társadalmi intézményekhez is köti.

jog felszíni formái, az eredete az ember közösségi létében, ill. az ehhez tartozó kapcsolati mintákban (hálózat) van.

Megállapíthatjuk, hogy az FATM modell a következő változásokat eredményezte:

- a korábbi atomisztikus individualizmus helyett, amelyben a társadalom egyének halmaza csupán, szervezett társadalomban gondolkodik (az ember közösségi létező), de még nem jut el a hálózati társadalom szabályszerűségeinek leírásáig (a hálózatot csak funkciójában írja le, viszont kapcsolati hálójában nem tartja leírhatónak).
- a tökéletes végrehajtási lánc tételezése helyett, - ahol a kommunikáció az állami hatalom és az egyén között torzulásmentes – észleli az eltérő érdekszférák jogalkalmazást befolyásoló hatását (a jog folyamatosan transzformálódik), de nem tér ki a jogalkotás hálózatos jellegére, illetve a jogalkotás és jogalkalmazás közvetlen összekapcsoltságára sem.
- az állam mint normatív monopólium elképzelés helyett világossá válik, hogy az állam is egy komplex kapcsolati rendszer instrumentált része (a normatív szabályozás egyik, részben autonóm, szereplője), a szuverenitás csak részben igaz feltételezés, nem írja azonban le egyértelműen az államok közti kapcsolati háló szerepét, ill. nem veszi figyelembe az államokat is alakító egyéb pl. gazdasági ill. vallási alrendszerek jogalkotást meghatározó hatását.

A FATM által létrehozott mintázat olyan önszabályozó rendszer, amely a legoptimálisabb életfeltételeket célozza. Természetesen az egyes mintázatok céljai nem egyeznek meg mindenben a más mintázatokban kialakított érdekekkel/értékekkel/célokkal. Ezért lehetséges, hogy az egyes mintázatok gátló funkciót is képesek mutatni. Elképzelhető, hogy az állam diktatórikus jogalkotásban megjelenő akaratát a polgári engedetlenség, az ellenzék, vagy éppen a gazdasági hatalom nem engedi érvényesülni, joggyakorlattá alakulni. Fordítva is igaz lehet, egyes az állam jogalkotói eszköztárában nem szereplő szabályok képesek például az üzleti életben, vagy a pályázatok, közbeszerzések világában hatékonyan működni. Ami még színesebbé teszi a valóságot az az, hogy a szabályozás minden szintjén néhány kapcsolati lépésen keresztül, de mindenki jelen van. Azaz az egyén mindössze néhány lépés távolságra van a jogalkotótól, a jogalkalmazótól, a jog alkalmazást gátlótól. Azzal, hogy képviselőt választok, autót vezetek, vagy tojást veszek a boltban az egész ország, sőt az egész világ jövőjét alakítom. Az egyes cselekmények kategorizálása gazdasági, politikai, jogi vonatkozásra csak egyszerűsítő leírások, nem pedig a valóság – ezideig átláthatatlannak tűnő - komplexitása. Lassan mintha elérkezni látszana az idő – köszönhetően a technológia

fejlődésének, hogy a társadalom normatív képességét egy új modellel közelítsük meg. Nagy valószínűséggel ennek a modellnek az összes eleme már részét képezi a közbeszédnek, de egységes szerkezetbe szervezése ezideig még nem történt meg. Első lépésként célszerű lenne az emberek közösségében azonosítható FATM-ok leírása, céljuk és működési módjaik feltárása.

A normák nem csak a jog szintjén jelennek meg, hanem figyelembe kell venni az egyes jogrendek feletti/melletti nemzetközi norma-rendszerket, a vallási, vagy éppen erkölcsi normákat is. Ezek mindegyikének működése alapjainál a mi-tudat áll. Abban az esetben, ha nem erre a bizonyosságra építkeznek az új normatív rendszer, szembe kell néznie azzal, hogy nem lehet hatékony. Jogantropológusok számára egyértelmű, hogy a „primitív népekre” a fejlett országok jogát ráerőltetni gyakorlatilag lehetetlen. A fejlett jog legfeljebb olyan modell lehet, amelyeket a befogadó (implementáló) közösségek képesek a saját szokásaikhoz igazítani. Ebben az esetben a „fejlett” jog segítség lehet, ellenkező esetben viszont biztosan ellenállást vált ki. Tanulságos a következő idézet: „Azokban az esetekben, amikor a fejlesztési hivatalok utasításainak nem kívánnak eleget tenni, akkor többnyire nem a szokásjog a fejlődés akadálya, s a falusiak nem a fejlődést ellenzik: csupán azt a fajta fejlődést, amit az arrogáns tökfek propagálnak.”³⁸ Ugyanez vonatkozik a vallásra is. Példaként említhetjük a keresztények kínai misszióját, amelyben a ferences misszió „erőszakos” térítése a ferencesek kiirtásával végződött, szemben a jezsuita inkultúrációs módszerrel, amelyben a kereszténységet mint a konfucianizmus beteljesedését mutatta be többek között Matteo Ricci. Ugyanez igaz az erkölcsi normák implementálhatóságára is, azok csak a megfelelő társadalmi előkészítettség esetén kerülnek befogadásra.

Nagy hiba, ha a szabályozás szenvedélye elragadja a jogalkotót, és mindent erőből megoldhatónak vél. Ebben az esetben kialakulhat egy erős bürokrácia, vagy éppen bólogató jogalkotás, de soha nem várható el, hogy ennek az eredményei tartósak legyenek. Minél agresszívebb a szabályozási kényszer, annál nagyobb az ellenerő, amely egy pillanat alatt „mennyiségiből minőségibe” képes átcsapni. Ha a jog nem igazodik a társadalom mozgásához, akkor az kilöködik a társadalomból. Az erőltetett törvényhozás lehet olyan gyors is, hogy a közigazgatás sem képes már követni. Mennyire képtelen lesz akkor az átlag állampolgár az elfogadásra. A bölcs jogalkotó a társadalom formálásával együtt alakítja a

³⁸ von Benda-Beckmann, F., Bűnbak és mágikus varázsszer, in H. Szilágyi, Jog..., p.238. Talán még pontosabb a tanulmány bevezető idézete Lousbury-től: „Mély tisztelettel kell szemlélnünk az emberi elme végtelen képességét arra, hogy ellenálljon a hasznos tudás alkalmazásának”.

jogot. Hibás azt gondolni, hogy a demokrácia eszközei önmagukban alkalmasak lennének arra, hogy a mi-tudatban megjelenő jogigényt a parlament működésén keresztül joggá transzformálják. Gyakran előfordul, hogy a végrehajtás, vagy éppen egy külső elem, a gazdaság átveszi a vezérlést és a mi-tudatban kialakult jog-mintázattól eltérő jogot alkot a demokratikus úton megválasztott képviselővel.

Ezért is kiemelt fontosságú ezeknek a mintázatoknak és utaknak a leírása. Elképzelhető, hogy a nyugati, vagy éppen európai jogalkotás már nagyon messze jár attól, ami az egyének mi-tudatában megnyilvánul. Ez a diszkrepancia pedig komoly katasztrófákhoz vezethet olyan kiélezett helyzetben, mint amilyenben az ember negatív mindenhatósága (önpusztításra való totális képessége) megjelenik.³⁹

3.1 A mi-tudat rendszere és alrendszerei

A mi-tudat leírásában Martin Buber volt a legpontosabb eddig. Most érkezett el az idő, hogy a hálózati kapcsolatok szabályait és a FATM elméletét ismerve egy még teljesebb képet adjunk erről a mi tudatról elsődlegesen az intézményrendszerek elemzésén keresztül. Az emberek kapcsolatait társadalmi mintázatokat hoznak létre. Ezekben a mintázatokban jelenik meg az a hatalom, amely képes érvényre juttatni a mi-tudat, a közösség akarátát. Ahogy a korábban láttuk az ember a természeténél fogva a mi-tudat megélése során tudja az evolúciós fitness optimumot elérni. Éppen ezért egy közösség tényleges működésének leírásánál az emberi kapcsolatokat a társadalmi hálózatok mintái szerint, a FATM-ok szerint kell azonosítani.

Az első lépésben kialakul a normák külső-belső rendszere (evolutív szint). A belsőként megélt normaismeretet morálnak, a külsőként megéltet pedig erkölcsnek hívjuk (a továbbiakban együttesen: erkölcs). Ezek köré a normák köré szerveződik szorosan a csoport kultúrája és vallása is.

³⁹ Egy 2011-es kutatásban vizsgáltuk, hogy egy adott forráselosztó csoporton belül (LEADER) hogyan alakulnak ki olyan mintázatok (kapcsolatok) amelyek meghatározzák, milyen normákat tart a teljes közösség elfogadhatónak. Sajátos volt, hogy a közösségben kialakuló normarend ellentétes volt az EU leader elveivel. Pl. a vidékfejlesztési forrásokból a helyi piacok fellendítése helyett nagyon drága játszótereket építettek. A megfelelő mintaadó rendszer kialakítása a források hatékonyabb felhasználását biztosította volna, ezzel szemben nagyon szigorú, de formális, adminisztratív ellenőrzés volt jellemző, ami pontosan a tartalmi rendellenességeket nem volt képes kiszűrni.

Az első három normákat konstituáló tipikus fél-autonóm társadalmi mező tehát az erkölcs, a vallás⁴⁰ és a kultúra. Ezeket a csoportokat elemezhetjük lokális, regionális/országos és világ szinten. Ezek azok az alap-szintek amelyek keretet biztosítanak az egyre szélesebb körben elfogadott intézményrendszerek kialakulásának, illetve a technológiák fejlődésének. Ezekben a mezőkben jelennek meg azok a legalapvetőbb kapcsolati minták, amelyekre később az egyre instrumentalizáltabb rendszerek épülnek. Hagyományosan ezek a mintázatok voltak a tipikusan tartós, történelmi minták, éppen ezért ezek adták a klasszikus kapcsolatrendszerek nehezen változtatható alapját.⁴¹ Napjainkra azonban ezeknek a mintázatoknak a stabilitása (adott időegység alatti változtathatatlansága) nagymértékben csökkent, pontosan azért, mert a következőkben bemutatandó FATM-ok, ill. ezek kapcsolatrendszerei átvették a helyüket. Gyakran a gazdasági, politikai szempontok felülírják például a hagyományos erkölcsi, vallási, kulturális normákat.

Az absztrakció második szintjén olyan FATM-ok jelennek meg, amelyek az együttélést még jobban intézményesítik, és amelyek történelmi hagyományai szintén mélyre nyúlnak. Ezek a gazdaság, a politika és a pénzügyi szektor⁴² FATM-jai. A politika területéhez számítjuk a ténylegesen működő civil szerveződéseket is, mint a „polisz ügyeit” befolyásoló mozgalmakat.⁴³

Luhmann a pénzügyi szektorban megjelenő pénzt még mint a gazdaság szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumát fogta fel, napjainkra azonban úgy tűnik a pénz mint önálló alkímiai erő⁴⁴ jelenik meg a mi-tudatban, azaz a pénzügyi szektorban megteremtődött a

⁴⁰ A vallás és a hit fogalmihoz a következő kiegészítéseket kell tenni: a vallás fogalma jelen tanulmányban nem érinti a transzcendencia kérdését, mindössze a meggyőződésnek azt a fajtáját jelenti, amely nem az értelem logikai működésén, hanem a hit akarattal megalapozott funkcióján nyugszik. Minden egyénnek és közösségnek van hite, akarati céltételezése. Az ehhez kapcsolódó transzcendencia tudat (az Isten szava) nagyon fontos szempont, de nem ebben a szakaszában az elemzésnek.

⁴¹ Nem véletlen, hogy Foucault M. ide kapcsolja a hatalom kialakulásának központját. Szerinte a hitvilág alakítja ki a tekintélyeket, akik képesek lesznek a jó és a rossz között különbséget tenni.

⁴² Bank és tőzsde.

⁴³ Nem teljesen helytálló az a felfogás, amelyik a politikát az állam működésével azonosítja, és ezzel kapcsolja össze a civil mozgalmak szerepét. Ez vezethet ahhoz, hogy különböző FATM-ok által „mesterségesen létrehozott”, valójában például a gazdaság, vagy egyes államok által irányított mozgalmak jönnek létre. Vö.: zöld mozgalmak indítása egyes országok baromfitermelésének megakadályozására etc. A civil mozgalmak a politikai tevékenység természetes részei, így kapcsoltságuk más mintázatokhoz ezen keresztül jelenhet meg hatékonyan. Természetesen ez adja a valódi civil mozgalmak súlyát is: a polisz ügyei mélyebben gyökereznek mint az állam, vagy az igazgatás érdeke.

⁴⁴ Utalás C. G. Jung Alkímiai konjunkció c. munkájára.

semmiből való teremtés mitikus realitása. A spekulációval egyre nagyobb szintre duzzadt a semmiből való „arany-csinálás”. Más kérdés, hogy ez az „arany” csak rövid időre tűnhetett valóságosnak. Az absztrakciónak ezen a szintjén is egyre jobban megjelenik a virtualitás, nem csak a pénz veszíti el a valósággal való kapcsolatát, hanem gyakran a politika vagy a gazdaság is. Éppen ezért gyengülhet meg nagyon könnyen a gazdaságba vagy a politikába vetett bizalom.

Már ezen a szinten is meg kell jegyeznünk, hogy a gazdaság, politika és a pénzügyi szektor mintázatainak kapcsoltsága egyre erősebben rajzolódik ki napjainkra, ezáltal az irányítás (hatalom) száalai egyre átláthatatlanabbul tekerednek össze.

Az absztrakció harmadik szintjén jelennek meg azok a FATM-ek, amelyek az emberi együttélést a napi működésük során (operatív szint) lehetővé teszik. Ezek a viszonylag gyorsan változtatható kapcsolati mintázatok a közvetlen hatalomgyakorlás mintái úgymint az állam, a jogrendszer és az igazgatás jelennek meg. Tipikusan ezeknek a kapcsolatoknak a jogi nyelven történő leírásai az alaptörvények, alkotmányok. Ezek inkább technikai mintázatok, olyan hétköznapi, gyakorlati együttállások, amelyek közvetlenül a közösség mindennapjaiba, egészen az egyéni szintekig transzformálják vissza a teljes kapcsolati hálóban megjelenő mintázatokat. Itt jelenik meg a gyakorlatban a hatalom. Ebben az értelemben viszont egyáltalán nem kielégítő a hatalom Weber-i definíciója, amely szerint a hatalom „az a képesség, vagy erő, amely alapján valaki akaratát vagy szándékát másra, másokra rá tudja testálni”. Ez legfeljebb csak a hatalom utolsó megnyilvánulási formája lehet. Valójában a hatalom az egyes társadalmi mintázatokban megjelenő képesség arra, hogy a mi-tudatban kialakult érdeket/értéket/célt más mintázatokban, a mintázat egészében, vagy egyes személyekben érvényre juttassák. Ennek a gyakran nem verbalizálódott hatalomnak a vizsgálata elengedhetetlen a társadalmi hálózatok megértéséhez. Amit ebből a hatalomból az intézmények szintjén erősen leegyszerűsítve érzékelünk, az ami az államban, a jogrendben (beleértve az igazságszolgáltatást is) ill. az igazgatásban (mint a jogrend egy transzformációs módjában) megjelenik.

Az állam itt nem a területi szuverenitást jelenti, nem is egyszerűen a szankcionálás legitim letéteményesét Weber definíciója alapján, hanem a közösségi szerveződés legelső instanciáját, a politika gyakorlati megnyilvánulását. Az állam ebben az értelemben magában foglalja a falutól a világállamig terjedő lehetőségeket.⁴⁵ Az állam a mi-tudat intézményi

⁴⁵ Ezeket az intézményi szinteket írja le Czákó Kálmán a hálózatelméleti tanulmányában.

megnyilvánulásának formája. Ide kapcsoljuk a legitim erőszak alkalmazásának lehetőségét is (pl. katonaság, rendőrség alkalmazása).

Hagyományosan az állam és a jog fogalmát szorosan fűzik egybe, úgy gondolva, hogy mind az állam, mind pedig a jog az egyéni tudatból születik. A „homo homini lupus” világában mindenki vívja egyéni harcát a túlélésért, majd családokba, nemzetségekbe, törzsekbe tömörülve vezetőket választva hozzák létre az egyének – társadalmi szerződéssel - az államot és a jogot. A valóság ennél jóval árnyaltabb, megjelenik ugyanis az eleve adott közösségi aspektus. A családok, nemzetségek, törzsek alkotják azokat az egyéneket, akik részt tudnak venni a közösség életében. A jog és az állam (mint közösségi élet alapvető formái) már eleve adottan vannak jelen. Az egyén csak felismeri és kimondja azt ami már régtől benne van az élet logikájában. Ezt sejteti részben Hegel jogfilozófiája is. Felesleges azzal foglalkozni, hogy az állam vagy a jog volt-e előbb? Értelmetlen a kérdés, hogy mi legitimálja a legitimáló hatalmat. Az állam is és a jog is egy-egy társadalmi mintázat, sajátos funkciókkal. Ezek a mintázatok konkretizálódnak folyamatosan különböző államformákban ill. jogrendekben.

A jogrendszer a normák alapszintjéig kell, hogy visszanyúljon. Ebből táplálkozva alakul ki a jogalkotás, az igazságszolgáltatás, eltérő hangsúlyokkal, de mindkét tevékenység a jobbiztonság elérését szolgálja.

Az igazgatás szintje a végrehajtást jelenti, ez az a végső operatív szint, ahol az egyének életében megjelenik az állam hatalma és a jog a kézzelfoghatóság formáiban.

Meg kell jegyeznünk, hogy az itt felvázolt alrendszerek lényege azok kapcsolatában áll, önmagukban egyikük sem értelmezhető. A kapcsolat mind horizontális, mind vertikális szinten adott, továbbá mindegyik alrendszer funkciók sokaságára bomlik. Nagyon fontos például, hogy egy adott közösség kultúrája, erkölce és a jogalkotás szándékai találkozzanak, ellenkező esetben csak konfliktus, de semmiképp sem eredmény születik. Hiába próbálja adminisztratív eszközökkel, jogalkotással egy állam az állampolgárait munkára kötelezni, ha az állampolgárok egy részének nem eleme a munkakultúra. Ebben az esetben össze kell

hangolni a kulturális, pénzügyi, jogi vonatkozásokat, meg kell teremteni egy olyan FATM-ot, társadalmi mintát, amelyik erre az összehangolásra képes.⁴⁶

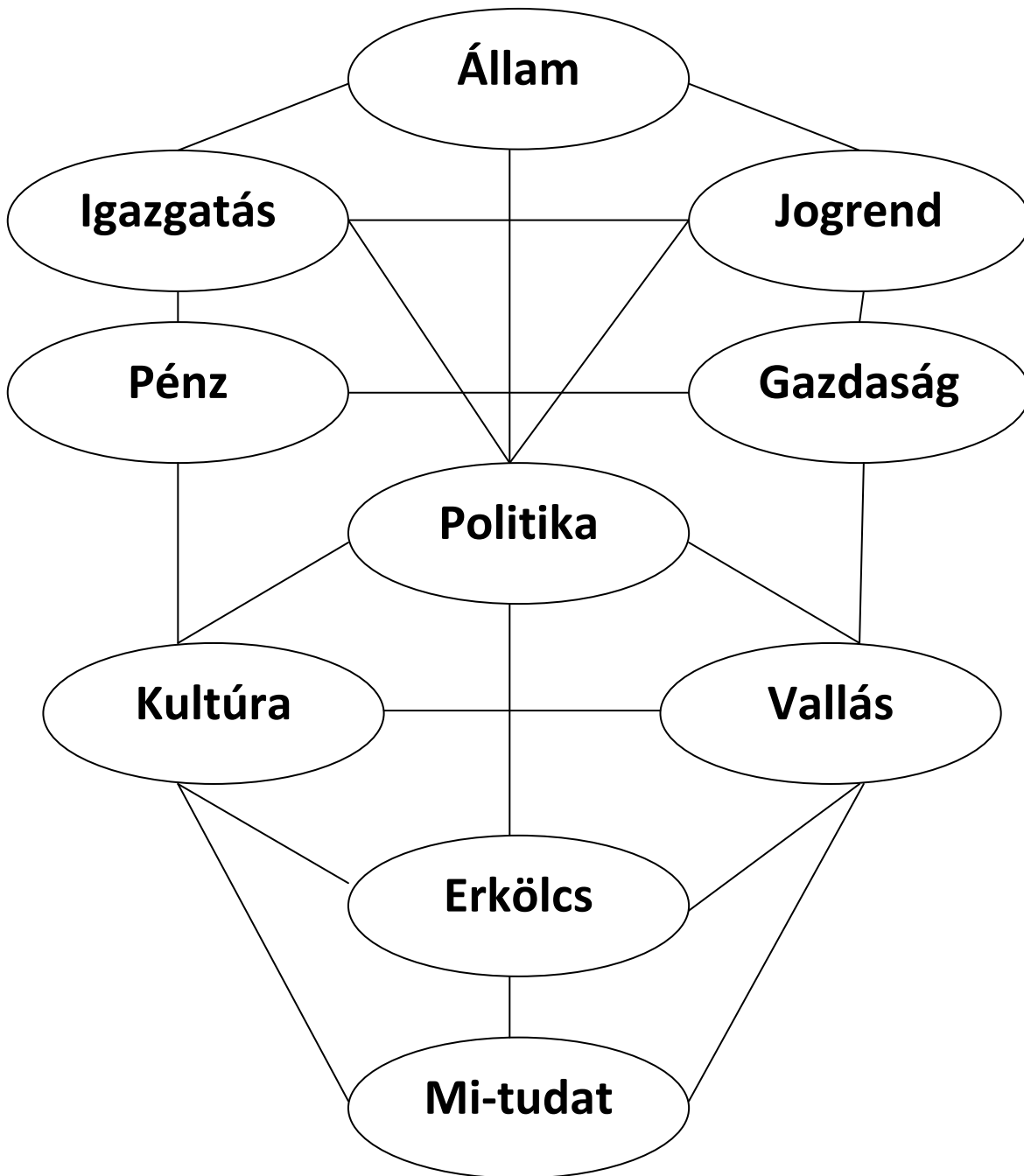
Az evolúciós, intézményi és operatív szintekhez kapcsolódik a szemléletek⁴⁷ új szintje, a tér és idő sajátos értelmezése a szimulákrumok tükrében. A felvázolt alrendszerek ugyanis napjainkra globális térben jelennek meg, a múlt, jelen és jövő összefüggésrendszerében. Ehhez azonban egyre inkább hozzáadódik egy újfajta hit, a virtualitás valósága.

A társadalmi mintázatok, ill. kapcsolataik kialakítása – hatalom és tudás. Ennek a rendszernek a leírása és mérése lehetővé teheti a társadalmi együttlét hatékonyabb útjainak felfedezését.

⁴⁶ Erre lehet gyakorlati példa a hátrányos helyzetűek foglalkoztatására szervezett foglalkoztatási szövetkezet, ahol a hátrányos helyzetűek saját magukat szervezik meg (állami, pénzügyi, jogi támogatás mellett), hogy képesek legyenek kilépni az elsődleges munkaerőpiacra.

⁴⁷ Utalás Kant transzcendentális esztétikájára, a tér és idő mint szemlélet felfogására.

A kapcsolati mintázatok megjelenési szintjei:

A szerző habilitált PhD-doktor, a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola tanulmányi igazgatója